

Невена СТОЯНОВА

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

България

n.stoyanova@ts.uni-vt.bg

**ПЪРВИТЕ ЖЕНИ ПРЕВОДАЧИ В БЪЛГАРИЯ
(1850 – 1878)****Nevena STOYANOVA**

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Bulgaria

n.stoyanova@ts.uni-vt.bg

**THE FIRST BULGARIAN FEMALE TRANSLATORS
(1850 – 1878)**

This paper focuses on the analysis of translations – textual and paratextual elements – left to us by the first Bulgarian female translators in the years before the Liberation. It seeks to find the answer to the questions of what self-awareness was behind their creative and thematic choice, and what part of their work has reached us and what has been lost forever?

Keywords: *Bulgarian Revival, female translators, paratext*

В годините преди Освобождението новобългарският език е в процес на оформяне и всяко ново произведение, в това число преводните текстове, има значение за неговото съграждане. На български се превеждат все повече заглавия, макар българските издания по това време често да носят на първите си страници имена на чужди градове – Браила, Букурещ, Санкт Петербург, Белград, Болград...

Към средата на XIX век се появяват първите женски преводи, а наред с тях – първите печатни текстове, писани от жени: предговори и послеслови, бележки към преводните произведения, стихове. Започва онова начално натрупване на текстове, които с всяко следващо поколение привличат и изграждат все повече жени автори по-късно, в годините след Освобождението – Екатерина Каравелова, Ирина Бачокирова, Вела Благоева, Анна Карима...

Трудно е, а може би и ненужно, да се прави хронологична класация на първите жени преводачи. Преводите на три от тях са излезли почти по едно и

също време (1852 – 1853), неизвестно е чий точно ръкопис се е появил най-рано. „Първите три“ жени преводачи у нас са Елена Мутева, Ирина Екзарх и Станка Николица. Две десетилетия по-късно тяхното дело продължава Елисавета Караминкова.

Елена Стефанова Мутева (1829 – 1854) е първата жена, написала стихотворение (в ръкопис – 1842) и отпечатаła преводна поезия и проза (1852), както и първата жена преводач на фолклорни произведения (1858).

През 1842 в гр. Одеса¹, където получава образованието си, младата Елена Мутева създава своето първо произведение – одата „Бог“. Поводът е малък поетичен конкурс на тема „Преклонение пред всемогъществото на вездесъщия бог“ (Бояджиев 2005:65), в който участва и Найден Геров („Ода богу“). По-късно тя пише още едно стихотворение, „Басня“² (вдъхновено от руския поет Иван Крилов, 1769 – 1844), както и един български вариант на песента „Тиха нощ, свята нощ“, който става популярен сред одеските студенти. „Бог“ и „Басня“ са отпечатани посмъртно през 1858 г.

Поетесата и преводачката Е. Мутева „се срещат“ в първия ѝ превод, който освен проза, включва 14 поетични откъса. Той е отличен с високото качество на използвания книжовен език. Става въпрос за превода на повестта „Райна, българска царкиня“ на руския археолог, писател и езиковед Александър Велтман (1800 – 1870). Този превод излиза от печат през 1852³ г. в Санкт Петербург и през годините до 1944 претърпява 7 издания. За сравнение, българският превод на същото произведение, направен от Йоаким Груев и отпечатан през същата 1852 г. в Белград (със заглавие „Райна, княгиня българска“), остава незабелязан и не е преиздаван повече.

За качеството на превода на Мутева свидетелстват отзиви на български книжовници и на литературни издания по онова време – той се счита за принос към изграждането на новобългарския книжовен език (Станева 2009; Андрейчин 1986; Михайлов 2018). В него преводачката установява някои нови граматични правила и умело съчетава словното богатство на българските диалекти:

„Преди всичко трябва да се изтъкне, че Елена Мутева се стреми в своя превод да използва изразните средства на народния език, като избягва книжни думи и изрази, и по този начин успява да постигне естественост и на много места художествена изразителност на превода.“ (Андрейчин 1986: 201⁴)

¹ Тя става част от Одеския литературен кръг и една от важните фигури сред образованите българи в Одеса от средата на 19-ти век, наред с Найден Геров, Добри Чинтулов, Иван Богоров, Ботьо Петков, Сава Филаретов и др.

² Двете стихотворения са публикувани едва през 1858 в сп. „Български книжици“, поради което Станка Николица се смята за писателката, която първа отпечатва стихотворение (1853).

³ Ръкописът на превода е започнат близо 4 години преди публикуването му през 1852 г., т.е. в периода 1847 – 1848 (Младенова 2012б).

⁴ В гл. 5 (*Ролята на някои отделни книжовници и писатели в езиковото ни строителство*) Л. Андрейчин прави съпоставка между преводите на Е. Мутева и Й.

Елена Мутева получава ценна подкрепа в своите литературни занимания от своя брат Димитър Стефанов Мутев, известен преводач, учен, редактор и просветен деец. През 1842 той получава докторска степен, като защитава дисертацията „De Psychometria“ към Философския факултет на Фридрих Вилхелмовия университет в Берлин; трудът е на латински език и представлява принос в областта на метеорологията (Камишева 1998: 145–148). Известен е и с първия превод на „Чичо Томовата колиба“, който публикува през 1858 г., само 7 години след излизането на книгата в Америка. Директор е на българската гимназия в Болград (1859 – 1864). Основател и първи редактор на най-авторитетното българско литературно списание до Освобождението „Български книжици“ (Цариград, 1858 – 1862). Именно в това списание излизат посмъртно някои от ръкописите на неговата сестра.

Макар че живее кратко, Мутева оставя след себе си още един ръкопис на превод – „Турски приказки“. С това става и първата преводачка на фолклор. Първата приказка излиза през юни 1858, а останалите четири – в изданието от юли 1858⁵. Те са преведени от руския превод на арабския сборник „Приказки за четиридесетте везира и царицата“ („Сказки сорока везирей и царицы“, Григорьев 1844). Преводът свидетелства за прогресивния поглед на преводачката към Ориента, в период, в който националното съзнание е настроено негативно към източната култура (Василева 2018: 186–190). Мутева вижда универсалните истини в тези приказки, които надхвърлят рамките на отделните етноси и достигат общочовешкото. За това говори и решението ѝ да преведе руското предисловие към сборника:

„На Изток се е родила приказката, на Изток е пораснала и разцъфнала, на Изток живее и до днес. Само в глави разпалени от горещото слънце можеше изникна това хубаво растение; само в азиатската образованост може то да живее със същия си живот. Приказката се е родила и живее на Изток, като нещо потребно, без което животът не е пълен.“

Към това предисловие откриваме интересна бележка под линия, в която се уточнява, че „Турски приказки“ е само един от непубликуваните дотогава ръкописи на Мутева: „Тая ръкопис заедно с много други, които постепенно ще обнародваме останали са от покойната Елена Мутева, която е известна в Българската Книжнина с преводът: Райна Българска Царкиня. Ур.“⁶

Дали тук става въпрос за самите приказки, които излизат в следващите книжки от 1858 г., както и за две стихотворения⁷, или под „много други“ наистина става въпрос за много други, можем само да гадаем. Архивът на сем.

Груев (вж. Езикът на първата преводачка Елена Мутева, с. 200–205, *op.cit.*)

⁵ Май 1858, стр. 17–25 (предисловие); юни 1858, стр. 101–105 (първа приказка); юли 1858 (кн. 2), стр. 231–245 (останалите 4-ри приказки).

⁶ сп. Български книжици, 1858, май, част II, стр. 17. „Ур.“ е съкратено от „уредник“, т.е. бележката е оставена от самия Димитър Мутев – основател и първи редактор на списанието.

⁷ „Бог“ и „Басня“, отпечатани в същия брой от май 1858, стр. 29–30.

Мутеви е в неизвестност, а до 1862 г., когато списанието спира да излиза, не са публикувани повече ръкописи.

Ирина Попгеоргиева Екзарх (1833 – 1878). Тя е племенница на известния възрожденски просветен деец, издател и книжовник Александър Екзарх (1810 – 1891). Този високообразован българин, преводач от руски и френски, учил в Букурещ, Мюнхен и Будапеща, следвал математика и медицина в Париж, е издател на „Цариградски вестник“. Той насърчава литературните занимания на младата преводачка и съдейства за отпечатването и разгласата на първия ѝ превод: „Работата не е за книгата толко, колкото е за да поощриме любоучението на тая девица и чрез нея да подбудиме и другите девици да прилежават още повече на учението.“ (цит. по Данова, Драголова, Лачев, Радкова 1999: 126)

През 1852 г., когато се появява преводът на „Райна, българска царкиня“, първият превод на Ирина Екзарх – „Памела уженена“⁸ е публикуван с продължение в няколко броя (от 5 юли до 20 септември) в подлистника на „Цариградски вестник“, а през 1853 г. излиза в самостоятелна книга към същото издателство. Подобно на „Турски приказки“ (през руски език), преводът не е направен от оригиналния текст на творбата, а от гръцката ѝ версия.

Ирина Екзарх е първата преводачка, която пише предговор. Откриваме го в книжното издание от 1853 г. В него тя обяснява защо се е спряла именно на това произведение, в какво намира неговата значимост. Насочен е към нейните връстнички: „*Към моите соученици, приятелки, моми и булки*“. Макар че идеята за превода е дошла случайно, Ирина Екзарх е мотивирана да го доведе докрай (книгата се състои от над 100 стр.) не само заради молбата на родителите си. Тя е убедена, че добродетелите на главната героиня ще послужат като модел за поведение на всяка добродетелна жена.

Освен този кратък предговор откриваме още един неин текст, предхождащ произведението – преразказ на сюжета (*Предмет на Комедията*), подписва го с инициалите *И.П.Г.Е.* Същите инициали виждаме на заглавната страница от 1853 г.: *Девица И.П.Г.Е.// Уроженница Ески-Заарская*⁹. Макар и незначителни наглед, тези паратекстуални маркери сочат дискретно към елементи от нейната идентичност: семейно положение и произход, а оттам и към нейния собствен глас, към начина, по който вижда себе си.

През 1853 г. от печатницата на „Цариградски вестник“ излиза още един превод на Ирина Екзарх – произведение от френския писател Ксавие дьо Месър (1763 – 1852) – „Проказаний от градът Аост“. То разказва историята на болен от проказа мъж, който си припомня щастливата младост. Единствената радост, която му остава, е красивият изглед към Алпите. И този превод е подписан: *Девица И.Е.// (Уроженница Ески-Заарская)*. Подобни инициали ще открием по-късно при Станка Николица.

⁸ „Pamela maritata“ (1750), комедия на Карло Голдони (1707 – 1793).

⁹ „Ирина Попгеоргиева Екзарх//Родом от Стара Загора“.

Станка Николица Спасо-Еленина (1835 – 1920). Българска книжовничка, преводачка и учителка. Първата жена, отпечатала стихотворение. Съпруга на Никола Икономов.

За разлика от Елена Мутева и Ирина Екзарх Станка Николица получава своето образование в България. Тя учи, а по-късно работи като учителка в Разград. Първият ѝ превод излиза от печат през 1853 г. в Белград, със заглавие „Две приказки за славните жени и Аз-а човекомразеца“, превод от сръбски език на подбрани откъси от две произведения на Доситей Обрадович: „Собрание разных нравоучительных вещей в пользу и увеселение Доситеем Обрадовичем“ (1793) и „Мезимац“ (1818). Тя подписва по интересен начин превода си: *побългарила Станка Н. Спасо-Еленина, Разградка*¹⁰. Както и при Ирина Екзарх, откриваме препратка към родното място¹¹. Новото тук е, че след фамилното име (сведено до инициала *Н.*), което я обвързва със съпруга ѝ Никола Икономов, е добавено друго име: Спасо-Еленина („дъщеря на Спас и Елена“). В тези дребни наглед детайли, в това бягство от анонимността прозира стремеж към изграждане на собствена идентичност, на женска независимост, впрочем напълно в съзвучие с идеите на Обрадович. В своите книги сръбският писател рисува образа на просветената жена, способна да осъзнае своята сила и да заеме подобаващо място в обществото. Тъкмо това послание Станка Николица намира за ценно и иска да сподели с всички, които по една или друга причина не могат да достигнат до чуждите текстове. Към книгата тя добавя послеслов (*Обявление*), обръщение към нейните сънароднички, в който изтъква необходимостта от повече книги, предназначени за българските жени и за девическите училища. Призовава жените, всяка според своите умения, да спомогнат за женското просвещение. С. Николица нарича себе си ”желателка на женското просвещение” и обявява подготвянето на още два преводни ръкописа: „Многострадална Геновева“ и „Касия царица”¹². Те не достигат до нас, подобно на други загубени текстове от това време.¹³

В края на превода е отпечатано четиристишие, което допълва призива ѝ към жените; смята се за първия публикуван женски стих:

¹⁰ Стр. 1.3 от дигитализирания вариант.

¹¹ Интересно е подобие то с рицарските и с трубадурските имена, в които често се посочва родното място (Aimeric de Peguilhan, Bieiris de Romans, Don Quijote de la Mancha).

¹² „Многострадална Геновева“ е превод от сръбския вариант на произведението на Лудвиг Тик „Leben und Tod der heiligen Genoveva“ („Живот и смърт на света Женевиев“, 1799), немска интерпретация на средновековната легенда за света Женевиев. „Касия царица“ (Kasija Carica, 1827) е роман от сръбския писател Милован Видакович (1870 – 1841), един от най-популярните сръбски писатели по това време: оригинално заглавие – „Касиан царица или травезиран Октавиан“ (Будим, 1827).

¹³ Произведението „Многострадална Геновева“ по-късно е преведено и отпечатано от друг възрожденски преводач – Павел Теодорович (1856).

*Малка книжка за жените
Дето им показва бодро
Да се пазят от злините
И да се отнасят мъдро.*

Това е първият ѝ стих, а за това, че и по-късно пише в мерена реч, свидетелства нейно ръкописно стихотворение върху екземпляр от „Историческо обозрение на България” от Г. Бобриков, издадена от Л. Каравелов през 1874 г.¹⁴:

*Предусещание
Войводу*

*Падна есенес звезда;
но сърцето ми те чака.
Ох, прогни ли в жезела
ил те майчица оплака?
Смертом смерте ми каза
китка момина сълза...*

Книжката „Две приказки за славните жени...” става помагало за свободен прочит в девическите училища, където се радва на засилен интерес (Таскова 2015).

Елисавета (Ека) Горанова Караминкова (1849 – 1920). Родена е в Карлово, учи в Прага, по-късно се установява в Цариград, където живее до Освобождението. Известна е с превода от чешки на произведение от Хонората Запова (1825 – 1856), което излиза на български език със заглавие „За женский пол” (1871) в няколко поредни книжки на сп. „Читалище”¹⁵. Докато нейните предшественички се радват на подкрепа от своите близки, без да се влияят от чужда намеса в преводите, при Елисавета Горанова за първи път наблюдаваме случай на контрол над женския глас; само след одобрението на съпруга на Елисавета Христо Караминков отделните преводни фрагменти от произведението, с „необходимите“ корекции, достигат до печат в цариградското сп. „Читалище”.

„За женский пол” е превод на кратък педагогически трактат¹⁶, предназначен за девическите училища и съдържа напътствия за благоприлично поведение, които да подготвят младата жена за семейния живот.

¹⁴ Включено в антологията „Ранна възрожденска поезия. От Димитър Попски до Найдено Геров.” Съст. Ив. Радев. Изд. Слово, В. Търново, 1994. (Вж. Бояджиев 1996: 110–111).

¹⁵ Вж. Сп. Читалище (1871) бр. бр. IX от 1 март, 345 и сл. ; бр. XII от 15 март, 381 и сл. ; бр. XIII от 1 април, 402 и сл., бр. 14 от 15 април, 442 и сл., бр. XVIII от 15 юни, 561 и сл. (Кръстева 2002).

¹⁶ „Nezabudky, čili dar našim pannám” („Незабравка, или дар за нашите девойки”), Honorata Zarpová (1859). Някои изследователи твърдят, че произведението не е авторско, а

В запазените писма на преводачката, можем да чуем нейния глас, не само в кореспонденцията с мъжа ѝ (Капралова 2013). В писмо до брат си Богдан Горанов от 1870 г. тя обяснява една от основните ползи от преводаческата дейност по онова време:

„Ти гдето казваш, че списуваш оригинали радвам ся, но и преводите, като избрани и примерени за българските обстоятелства и приправени и приведени в духът на езикът ни, са добри и принасят полза на бедната наша литература. За класичност в нашият език не ще приказка, но младите ни учени трябва да ся трудят да писват повече, за да ся образова езикът ни, да ся развие, с една реч, да стане писмен език”. (Капралова: 08.12.2019)

Елисавета Караминкова споменава в писмата си, че подготвя още едно заглавие, ръкопис на чешка комедия, който обаче остава непубликуван. Не всеки ръкопис има шанс да стигне до печатната преса без подкрепата на близки до книжовниците личности, често самите те редактори на литературни списания или хора с влияние в литературните среди (Д. Мутев, Ал. Екзарх, Н. Икономов, Хр. Караминков).

Проблемът с изчезналите ръкописи е такъв, че дори информацията за тях е оскъдна и неясна. В някои случаи тя е косвена, както при Елена Мутева: редакционна бележка, намекваща за още „много ръкописи“. Друг път до нас достигат конкретни заглавия, като споменатите вече „Касия царица“ и „Многострадална Геновева“ на Станка Николица.

Към този списък можем да добавим и една комедия, поставена на сцената в Карлово, в превод на Ека Караминкова (Налбантова 2001: 98–105).

След тези текстове остават само паратекстуални следи: кратки отметки, коментари и бележки под линия. И надеждата, че те не са безвъзвратно изгубени, че някой ден архивите ще оживеят, подобно на дневниците на Мирей Хаве¹⁷.

Макар днес образите им да са донякъде изличени, а произведенията – рядко преиздавани, първите жени преводачи в България поставят със своя личен пример началото на женската литературна традиция у нас. Те създават първите български образци на собствени женски текстове. Вдъхват увереност на бъдещите поколения пишещи жени и служат като модел за подражание – в някои случаи още от ученическата скамейка. Постепенно женският глас става по-уверен и по-богат, чува се по-често и по-силно, заема по-ясни, свои собствени позиции, а наред с това – бавно, но неизменно приобщава българката към модерната европейска култура.

е свободен превод, направен от самата Запова, на по-ранна книга (Fournier K. et all. 2016: 282–283).

¹⁷ Mireille Havet (1898 – 1932) – френска писателка и поетеса. Нейните дневници са открити едва през 1995 г. и публикувани през 2003 – 2012.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

Андрейчин 1986: Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета, 200–205 // **Andreychin 1986:** Andreychin, L. *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*. Sofia: Narodna prosveta, 200–205.

Бояджиев 1996: Бояджиев, П. Нова антология на възрожденската поезия. – В: *Проглас*, №2, 110–111. // **Boyadzhiev 1996:** Boyadzhiev P. Nova antologiya na vazrozhdenskata poeziya. – V: *Proglas*, №2, 110–111.

Бояджиев 2005: Бояджиев, П. *Непознатите възрожденци*. Силистра: РИТТ. // **Boyadzhiev 2005:** Boyadzhiev, P. *Nepoznatite vazrozhdentsi*. Silistra: RITT.

Василева 2018: Василева, Р. Потенциалът на закъснялото завръщане към ранната българска модерност. – В: *Език и литература*, № 1–2, 186–190. // **Vasileva 2018:** Vasileva, R. Potentsialat na zakasnyaloto zavrashatane kam rannata balgarska modernost. – V: *Ezik i literatura*, № 1–2, 186–190.

Велтман 1852: Велтман, А. Ф. *Райна, българска царкиня*. Преведе от руски Елена Мутева. Санкт Петербург: Издание на Калоферското училище. // **Veltman 1852:** Veltman, A. F. *Rayna, balgarska tsarkinya*. Prevede ot ruski Elena Muteva. Sankt Peterburg: Izdanie na Kaloferskoto uchilishte.

Видакович 1827: Видакович, М. *Кассиа царица или травезиран Октавиан*. Будим. // **Vidakovič 1827:** Vidakovič, M., *Kassia carica ili traveziran Oktavian*. Budim.

Голдони 1853: Голдони, К. *Памела уженена*. Комедия отъ Карола Голдоню. Сега първо на Болгарски преведена отъ Девица И. П. Г. Е. (Уроженница Ески-Заарская). Цариград // **Goldoni 1853:** Goldoni, K. *Pamela uzhenena*. Komediya ot Karola Goldonio. Segа pervo na Bolgarski prevedena ot Devitsa I. P. G. E. (Urozhennitsa Eski-Zaarskaya). Tsarigrad.

Григорьев 1844: Григорьев, В. Сказки сорока визирей и царицы. – В: *Москвитянин*. Ч. 1. № 1, 94–122. // **Grigor'yev 1844:** Grigor'yev, V. Skazki soroka vizirey i tsaritsy. – V: *Moskvityanin*. Ch. 1. № 1, 94–122. <<https://philology.hse.ru/rusnovel/bibliography>> (06.12.2019).

Данова, Драголова, Лачев, Радкова 1999: Данова, Н., Драголова, Л., Лачев, М., Радкова, Р. (съст). *Обявления за български възрожденски издания*. София. // **Danova, Dragolova, Lachev, Radkova 1999:** Danova, N., Dragolova, L., Lachev, M., Radkova, R. (sast.). *Obyavlenia za balgarski vazrozhdenski izdania*. Sofia.

Илиева 2015: Илиева, Б. Патриархални визии за жената съпруга в три преводни италиански творби. – В: *Балкански идентичности: Привилегировани гласове, потиснати гласове*. // **Ilieva 2015:** Patriarhalni vizii za zhenata sapruga v tri prevodni italianskitvorbi. – V: *Balkanski identichnosti: Privilegirovani glasove, potisnati glasove*. <<https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/532-patriarchal-visions-on-woman.html>> (07.12.2019).

Камишева 1998: Камишева, Г. Първият учен метеоролог българин д-р Димитър Стефанов Мутев. – В: *Светът на физиката*, бр. 2, 145–148. // **Kamisheva 1998:** Kamisheva G. Parviyat uchen meteorolog balgarin d-r Dimitar Stefanov Mutev. – V: *Svetat na fizikata*, br. 2, 145–148.

Капралова 2013: Капралова, Н. „И ще господарува мъжът ти над теб (още за жените в културата)”. *Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови*.

София. // **Kapralova 2013:** Kapralova, N. „*I shte gospodaruva mazhat ti nad teb*” (*oshte za zhenite v kulturata*). Arhiv na semeystvo Elisaveta i Hristo Karaminkovi. Sofia.

Капралова 2019: Капралова, Н. *Потиснатият глас на Елисавета Караминкова в превода ѝ „За женският пол”*. **Kapralova 2019:** Kapralova, N. *Potisnatiyat glas na Elisaveta Karaminkova v prevoda i „Za zhenskiy pol”* <<https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/530-the-suppressed-voice-of-elisaveta-karaminkova.html>> (08.12.2019).

Кирова 2015: Кирова, М. Жените и канонът в българската литература. – В: *LiterNet*, 29.07.2009, № 7 (116). // **Kirova 2015:** Kirova, M., Zhenite i kanonat v balgarskata literatura. – В: *LiterNet*, 29.07.2009, № 7 (116), <https://litenet.bg/publish2/mkirova/zhenite.htm> (08.12.2019)

Кръстева 2002: Кръстева, М. Паспортът на Малаков. – В: *Страница. Списание за литература и хуманитаристика*, № 2, 97–103. // **Krasteva 2002:** Krasteva, M. Pasportat na Malakov. – В: *Stranitsa. Spisanie za literatura i humanitaristika*, № 2, 97–103.

Местър 1853: Местър, Ксавие дьо. *Проказаний на градът Аост*. Цариград. // **Maistre 1853:** Mestar, Ksavie dyo. *Prokazaniy na gradat Aost*. Tsarigrad. https://www.europeana.eu/bg/item/9200215/BibliographicResource_3000096072862 (10.12.2019)

Мицкова 2019: Мицкова, М. Изучаването на чужди езици през Възраждането. – В: *Чуждоезиково обучение*, т. 46, № 4, 361–369. // **Mitskova 2019:** Mitskova, M. Izuchavaneto na chuzhdi ezitsi prez Vazrazhdaneto. – В: *Chuzhdoezikovo obuchenie*. т. 46, № 4, 361–369.

Михайлов 2018: Михайлов К. Среца с двама възрожденци (II). – В: *Портал: „Култура”* // **Mihaylov 2018:** Mihaylov K. Sreshta s dvama vazrozhdentsi (II). – В: *Portal “Kultura”* < <https://kultura.bg/web/сreцца-с-двама-възрожденци-ii/>> (05.10.2018)

Младенова 2012а: Младенова, М. *Елена Мутева 1829 – 1854. Едно закъсняло завръщане*. София: Артграф. // **Mladenova 2012a:** Mladenova, M. *Elena Muteva 1829 – 1854. Edno zakasnyalo zavrashthane*. Sofia: Artgraf.

Младенова 2012б: Младенова, М. Елена Мутева – едно закъсняло завръщане, интервю на Ралица Кръстева с Марина Младенова. – В: *СВЕТ*, 9/2012. // **Mladenova 2012b:** Mladenova M. Elena Muteva – edno zakasnyalo zavrashthane. – В: *SVET*, 9/2012.

Младенова 2013: Младенова М. Думи за Елена и Димитър Мутеви. // *LiterNet*, 25.04.2013, № 4 (161). // **Mladenova 2013:** Mladenova M., Dumi za Elena i Dimitar Mutevi. // *LiterNet*, 25.04.2013, № 4 (161).

Налбантова 2001: Налбантова, Е. *Възрожденският човек – утопии и реалности*. В. Търново, 98–105. // **Nalbantova 2001:** Nalbantova, E. *Vazrozhdenskiyat chovek – utopii i realnosti*. V. Tarnovo, 98–105.

Николова 2006: Николова, Ю. *Достоинство ест. Свищов през XIX век до първото десетилетие на XX век*, София. // **Nikolova 2006:** Nikolova, Yu. *Dostoyno esta. Svishtov prez XIX vek do parvoto desetiletie na XX vek*, Sofia.

Обрадович 1853: Обрадович Д. *Две приказки за славните жени и за Аза човекомразеца*. Белград. // **Obradovich 1853:** Obradovich D. *Dve prikazki za slavnite zheni i za Aza chelovekomrazetsa*. Belgrad.

Станева 2009: Станева, К. Подражанието като практика на себе си. Пишештата жена през Възраждането. – В: *Eslavistica Complutense* 9/2009, 7–22. // **Staneva 2009:** Staneva K. *Podrazhaniето като praktika na sebe si. Pisheshtata zhena prez Vazrazhdaneto*. – В: *Eslavistica Complutense* 9/2009, 7–22.

Таскова 2015: Таскова, С. Станка Николица Спасо-Еленина, една забравена българка. – В: *Българи*, 4/2015, 12–13. // **Taskovova 2015:** Taskovova S. Stanka Nikolitsa Spaso-Elenina, edna zabravena balgarka. – V: *Balgari*, 4/2015, 12–13.

Тилева 1985: Тилева, В. *Българското печатарско дружество „Промислене“ в Цариград*. София. // **Tileva 1985:** Tileva, V. *Balgarskoto pechatarsko druzhestvo „Promishlenie“ v Tsarigrad*. Sofia.

Fournier et all. 2016: Fournier Kiss, K., Jensterle-Doležal, A., Tarajło-Lipowska *Prague as a Cultural Center for Slavic Women Writers*, Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza, rok IX (LI), 282–283.

Maistre 1811: Maistre, Xavier de. *Le Lépreux de la Cité d’Aoste*. Saint-Pétersbourg.

Vrinat-Nikolov 2002: Vrinat-Nikolov, M. Ekaterina Karavelova, une traductrice discrète. – *Jean Delisle. Portraits de traductrices*, Presses universitaires d’Ottawa, 205–238.

Zapová 1859: Zapová, H. *Nezabudky: dar našim pannám / z pozůstalých spisův Honoraty z Wiśniowských Zapové*. Praha.